

“

**Laissez-faire doktrinası və
Azərbaycan Respublikası
Konstitusiyası üzrə azad
sahibkarlıq sistemində
dövlət tənzimlənməsi**

BAYRAM ORUCOV

***Vəkillər Kollegiyasının Aparat rəhbəri,
Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiya hüququ kafedrasının
doktorantı.***

Azad bazara əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşmasında dövlət tənzimlənməsinin azad sahibkarlıq hüququ ilə tarazlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bazar münasibətləri belə münasibətlərin iştirakçıları tərəfindən formalaşdırılır və tənzimlənir və dövlətin müdaxiləsi yalnız belə bazarın öz xüsusiyyətlərini qoruması üçün zəruri hesab olunur.

Dövlət tənzimlənməsinin minimuma endirilməsi üzrə klassik iqtisadi nəzəriyyədə əhəmiyyətli yer tutan doktrinalardan biri də laissez faire prinsipidir. "Laissez faire" fransız sözü olub iqtisadi sistemin dövlətin bazara müdaxilə etmədiyi halda daha yaxşı işləməsi mənasına gələn klassik iqtisadi doktrinadır. Bu doktrina ilk dəfə 18-ci əsrdə Fransada sənayə inqilabı vaxtı fiziokratlar tərəfindən istifadə edilmişdir. Əsasən 1756-1778-ci illərdə fəaliyyət göstərən fiziokratlar inanırdılar ki, azad bazar və iqtisadi rəqabət

bət inkişaf etmiş cəmiyyətin formalaşması üçün son dərəcə vacibdir. Onlar irəli sürürdü ki, dövlət yalnız özəl mülkiyyətin, həyat və fərdi azadlığın qorunması üçün bazarın tənzimlənməsini həyata keçirə bilər.

Müasir iqtisadiyyatın banisi hesab olunan şotland iqtisadçısı Adam Smit laissez faire doktrinasının əsas dəstəkçilərindən biri olmuşdur. Özünün "Millətlərin Var-Dövləti" (Wealth of Nations, 1776) kitabında Adam Smith bazarda görünməyən əlin mövcudluğundan bəhs etmiş və dövlət müdaxiləsi olmadığı təqdirdə azad bazarların özlərini rəqabət, tələb və təklif əsasında idarə edə biləcəyini müdafiə etmişdir. Adam Smitin "görünməyən əl" arqumentasiyasına əsasən azad bazardakı "görünməyən əl" fərdin qazanc əldə etmək niyyətini cəmiyyətin ümumi faydasına transformasiya edir. O hesab edirdi ki, iqtisadi artıma və məhsuldarlığa nail olmağın ən effektiv yolu fərdlərin "mükəmməl azadlıq" şəraitində azad olaraq fəaliyyət göstərməklərinə şərait yaratmaqdır.

Laissez faire doktrinası Adam Smit və David Ricardo tərəfindən daha da təkmilləşdirilərək 18 və 19-cu əsrin sənayə inqilabında mühüm rolu olmuşdur. O cümlədən, bu doktrina İngilis iqtisadçısı John Stuart Mill tərəfindən özünün Siyasi İqtisadiyyatın Prinsipləri (1848) kitabında istifadə edilərək iqtisadi münasibətlərdə dövlət fəaliyyətinə dair arqumentlər səsləndirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Adam Smit bu prinsipin tam formada tətbiqinin yəni, dövlət müdaxiləsinin sıfıra endirilməsinin tərəfdarı olmamışdır. Smit azad ticarətin tərəfdarı olmuş və dövlətin bazarın inkişaf etdirilməsində roluna qatı şübhə ilə yanaşmışdır, lakin o, həmçinin monopolialara qarşı mübarizə aparılması və sosial bərabərliyin qarşısının alınmasını dəstəkləmişdir.

Laissez-faire doktrinasının prinsipləri aşağıdakı kimidir:

- a) İqtisadiyyat özü-özünü tənzimləmə qabiliyyətinə malikdir. Laissez faire prinsipinin dəstəkçiləri irəli sürür ki, bazar iqtisadiyyatında təbii qayda qarşısızdır və belə qaydanı yaxşılaşdırmağa və ya islah etməyə yönəlmiş istənilən cəhd yalnız mənfi nəticə verə bilər;
- b) Fərdin gəlir əldə etmək niyyəti cəmiyyətdə təbii qaydanı yaradan əsas faktordur;
- c) Fərdin azadlıq hüququ vardır [14].

Laissez faire prinsipinin iqtisadi sisteminin elementləri bunlardır:

- 1) özəl mülkiyyətə hörmət;
- 2) sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq və məşğul olmaq;
- 3) ticarətdə azad bazarlar (yəni, dövlətin qiymət tənzimlənməsinin və həddən artıq müdaxiləsinin olmaması); və

4) dövlətin gözetçi funksiyasını yerinə yetirməsi, yəni dövlət tərəfindən öz hüquqi aktları və məhkəmə sistemi ilə müqavilələrin pozulmaması, mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi, hər kəsin hüquqlarının qorunması və cəmiyyətin daxildə hüquqpozuntusu törədən şəxslərdən və xaricdə düşmənlərdən qorunmasının təmin edilməsi

Nəzərə alınmalıdır ki, laissez faire prinsipinin dövlətin sıfır dərəcədə müdaxiləsi və dövlət və iqtisadiyyatın tamamilə ayrılması formasında tətbiqi bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Laissez faire prinsipinin tənqidi 20-ci əsrin 30-cu illərində Keynanizm nəzəriyyəsi ilə inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Keynanizm nəzəriyyəsi irəli sürürdü ki, laissez faire iş yerlərinin yaradılmasında və qeyri-sağlam rəqabətin qarşısının alınmasında uğursuzdur və cəmiyyətdə gəlir və qazancın qeyri-bərabər bölüşdürülməsinə səbəb olur. Buna görə də, bu nəzəriyyə hesab edir ki, bazar iqtisadiyyatının mövcudluğu dövlətin dəstəyi olmadan mümkünsüzdür. Keynanizm nəzəriyyəsi qarışıq iqtisadiyyatın daha məqbul variant olduğuna inanır, yəni dövlət tənzimlənməsi fərdlərin iqtisadi azadlığı ilə tarazlaşdırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında azad sahibkarlıq sistemi qarışıq iqtisadiyyatın təzahürləri əsasında qurulmuşdur. Yəni, Konstitusiya azad bazarı və sahibkarlığı dəstəkləyir, lakin zəruri hallarda dövlət tənzimləməsinə icazə verir. Qeyd edilməlidir ki, bazarın özü-özünü mükəmməl dərəcədə tənzimləməsi mümkün deyildir. Hazırda dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsi, ABŞ kimi ultra-kapitalist dövlətlərdə belə, təbii bir faktor kimi qəbul olunur – əksər hallarda müzakirə mövzusu müdaxilənin dərəcəsidir (yəni marjinal müdaxilə) [12, s. 182]. Belə ki, 1920-30-cu illərdə Amerika Birləşmiş Ştatları baş verən iqtisadi böhrandan sonra bazara dövlətin müdaxiləsinin zəruri olduğu qənaətinə gəlmişdir.

İqtisadi nəzəriyyədə, bazarın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zəruriliyini müdafiə edən bir sıra iqtisadi əsaslandırma mövcuddur:

- 1) Real xərclər və fayda bazar qiymətlərində düzgün olaraq əks olunmadığı təqdirdə bazarda olan uğursuzluqları aradan qaldırmaq;
- 2) İqtisadi inkişafa nail olmaq üçün bazara daxil olmaq üzrə mövcud olan maneələri aradan qaldırmaq, rəqabəti və innovasiyanı təşviq etmək və yaxın gələcəkli faydalar əldə etməyə qarşı mübarizə aparmaq;
- 3) İstehlakçı, işçi və investorların təhlükəsizliyini, məhsul və xidmətlər haqqında məlumatlarda şəffaflığı və net faydanın ədalətli bölüşdürülməsini təmin etmək [11].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası dövlətin bazara həddindən artıq və ziyanverici müdaxiləsinin qarşısının alınması istiqamətində əsas təminatçı qismində çıxış edir. Konstitusiyanın 59-cu maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, hər kəs öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər [3, md. 59]. Bununla belə, Konstitusiyanın 59-cu maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən dövlət sahibkarlıq sahəsində yalnız dövlət maraqlarının, insan həyatının və sağlamlığının müdafiəsi ilə bağlı tənzimləməni həyata keçirir [3, md. 59]. Həmçinin, Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir [3, md. 15]. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununun 9-cu maddəsinə əsasən dövlət sahibkarlıq fəaliyyətini qanunvericilik, inzibati-hüquq, büdcə, vergi və pul-kredit sistemləri vasitəsi ilə tənzimləyir [4, md. 9].

Konstitusiyadan da göründüyü kimi azad sahibkarlıq sistemində dövlət tənzimlənməsi iqtisadi və sosial xarakter daşıyır. İqtisadi tənzimləmə iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verilməməsi ilə xarakterizə olunur. Sosial tənzimləmə isə dövlət maraqlarının, insan həyatının və sağlamlığının müdafiəsi və sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradılması məqsədilə həyata keçirilir. Dövlət tənzimləməsinin sosial və ya iqtisadi xarakter daşması bir sıra faktordan asılıdır: tənzimləmə üçün səbəb, tənzimləyici metodların mahiyyəti, tənzimləyici prosesin strukturu, tənzimlənen sahənin iqtisadi xüsusiyyətləri və tənzimləmə aparılan sahədə hüquqi və siyasi mühit [9, s. 1451]. Konstitusiyanın 59 və 15-ci maddələri dövlət tərəfindən bazar iqtisadiyyatına müdaxilə edilməsinin aşağıdakı məqsədlərini əsas götürməklə belə tənzimlənmənin dərəcəsini müəyyənləşdirir.

Dövlət maraqlarının müdafiəsi məqsədilə tənzimlənmə. Bu tənzimləmə ümumilikdə dövlətin iqtisadi sahədə olan maraqlarının qorunması məqsədini güdür. Tənzimləmə səmərəsiz və qeyri-bərabər bazar təcrübələrinin qarşısının alınması üçün ümumi maraqların qorunması zərurətinə cavab olaraq həyata keçirilir [13, s. 2].

İnsan həyatının və sağlamlığının müdafiəsi məqsədilə tənzimlənmə. Bu cür tənzimləmə sosial xarakter daşıyır və dövlətin əmək münasibətləri sahəsində təhlükəsiz iş şəraitinin yaradılması və ekoloji standartların qorunması üzrə hüquqi aktlar qəbul etməsi ilə həyata keçirilir. Bir çox müəssisələr ətraf-mühiti çirkləndirir və atmosfərə çirkləndirici maddələr və tullantılar buraxırlar ki, bu da insan həyatı və sağlamlığına zərər verə bilər. Belə halların aradan qaldırılması məqsədilə dövlət ekologiyanın qorunması üçün normalar müəyyənləşdirir və sahibkarların bu istiqamətdə fəaliyyətini ümumi maraqlar naminə tənzimləyir.

Sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradılması. Bu növ iqtisadiyyatın yaradılması üçün dövlət minimum əmək haqqını müəyyənləşdirir, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslər üçün kvotalar və digər sosial müdafiə vasitələri müəyyənləşdirir və işçilərin hüquqlarının işgötürənlər tərəfindən qorunmasını təmin edir.

İqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verilməməsi. Bazar sistemində rəqabət səmərəli fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafında mühüm tənzimləyici və təkanverici qüvvə olduğundan, ölkədə effektiv rəqabət mühitinin yaradılması və gözlənilməsi dövlətin ən başlıca funksiyalarından biridir [10, s. 50]. Dövlət haqsız rəqabət və inhisarçılığın qarşısının alınması üçün hüquqi aktlar qəbul edir və icra mexanizmləri müəyyənləşdirir. Bazar mükəmməl işləmədiyindən dövlətin bu istiqamətdə tənzimləməsi zəruri xarakter daşıyır və yalnız azad sahibkarlıq mühitinin dəstəklənməsinə yönəlmişdir. Bu ona görə zəruridir ki, monopoliya şəraitində görünməyən əlin və ya bazarın tənzimləmək imkanları məhduddur və ya ümumiyyətlə yoxdur, çünki monopolistlər qiymətləri məhz özləri müəyyən edirlər və dövlətin antiinhisar siyasəti də məhz bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır [12, s. 182]. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatında haqsız rəqabətin aradan qaldırılması “Haqsız rəqabət haqqında” və “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanunlarla tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasında ötən illər ərzində sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən prosedur və qaydalar xeyli liberallaşdırılmış, sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı mexanizmi işə salınmış, ölkədə ixrac rüsumları ləğv edilmiş, idxalda rüsumların 15%-lik maksimal həddi müəyyənləşdirilmişdir. Dünya Bankı hər il müxtəlif ölkələrdə dövlət siyasətlərinin və bizneslə məşğul olmağın asanlığını ölçən Doing Business tədqiqatları həyata keçirir. Qeyd etməliyik ki,

Azərbaycan iqtisadi sahədə aparılan siyasətlərin effektivliyi nəticəsində ümumi siyahıda 190 ölkə arasında 28-ci mövqedə, biznesə başlamağın asanlıığı aspektində isə 9-cu mövqedə qərarlaşıb.

Beləliklə, dövlətin bazarı tənzimləməsi bazarı inkar etmir, əksinə bazarda olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaqla bazarın inkişafına nail olmaq məqsədi güdür [12, s. 183].

Dövlət azad sahibkarlıq sistemini tənzimləməklə ümumi cəmiyyətin rifahı ilə nəticələnən mühit yaratmağa çalışmalıdır. Bu səbəbdən də bu cür hüquqi tənzimləmə, yəni bu sahədə qəbul olunan hüquqi aktlar və digər tənzimləmə vasitələri azad sahibkarlıq sistemini dəstəkləyən iqtisadi prinsiplərə uyğun olmalıdır. Konstitusiya üzrə azad sahibkarlığa verilən hüquqi təminatın məqsədlərinə nail olması üçün dövlət tənzimləyici aktların qəbul olunması zamanı ilk növbədə nail olunması nəzərdə tutulan məqsədi və iqtisadi göstəriciləri müəyyənləşdirməlidir. Növbəti mərhələdə isə belə aktların uzun müddətli sosial fayda gətirəcəyinə əmin olmaq üçün müvafiq tədqiqatlar aparılmalı və ən optimal tənzimləmə variantı müəyyənləşdirilməlidir. Yalnız bu mərhələlərdən keçən və iqtisadi baxımdan effektivliyi təmin edilən tənzimləyici aktlar azad sahibkarlıq sistemində və ümumilikdə cəmiyyətin rifahına şərait yarada bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Adam Smith, *The Wealth of Nations*, University of Chicago Press; UK ed. Edition, 1977, s.s. - 1152
2. Angus Burgin, *Laissez-Faire*, *The Encyclopedia of Political Thought*, ed. Michael T. Gibbons (John Wiley & Sons, Ltd., 2015), s.s – 6 2
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası
4. Azərbaycan Respublikasının “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunu
5. Brian Blanchard, *The Market and The State: The Debate Over Laissez Faire in American Political Thought, 1880-1914*, Arizona State University, 2014, s.s – 304
6. John D. Bishop, *Adam Smith’s invisible hand argument*. *J Bus Ethics* 14, 1995,
7. Lawrence W. Reed, *Laissez Faire and Economic Growth*, Mackinac Center for Public Policy, 2001, <https://www.mackinac.org/3479>
8. Murray N. Rothbard, *An Austrian Perspective on the History of Economic Thought*, Vol.1, Mises Institute, 2006, s.s. – 574
9. Paul L. Joskow and Nancy L. Rose, *The Effects of Economic Regulation*, *Handbook of Industrial Organization*, Volume II, Edited by R. Schmalensee and R.D. Willig, Elsevier Science Publishers B.V., 1989, s.s – 1450-1506, 1451
10. M.A. Əhmədov, A.C.Hüseyn, *İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi*, Metodiki vəsait. Bakı: “İqtisad Universiteti” – 2011. -120 səh.
11. Policy statement by the Committee for Economic Development of the Conference Board, *Regulation & the Economy - the Relationship & How to improve it*, 2017, <https://www.ced.org/reports/regulation-and-the-economy>
12. Rəşid Əliyev, *Konstitusiya hüququnun müqayisəli əsasları*, 2014, s.s. – 184, http://remells.com/wp-content/uploads/2019/06/Konstitusiya-H%C3%BCququ-M%C3%BCqayis%C9%99li-%C6%8Fsaslar_R%C9%99%C5%9Fid-%C6%8Fliyev.pdf
13. Richard A. Posner, *Theories of Economic Regulation*, NBER Working Paper Series, Working Paper 4, 1974, s.s. – 44
14. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/economics/laissez-faire/>
15. <https://www.investopedia.com/terms/l/laissezfaire.asp#citation-2>
16. <https://economy.gov.az/article/sahibkarl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-ink-i%C5%9Faf%C4%B1-dinamikas%C4%B1/21386>

Laissez-faire doktrinası və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası üzrə azad sahibkarlıq sistemində dövlət tənzimlənməsi

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında azad sahibkarlıq sisteminin dövlət tənzimlənməsi qarışıq iqtisadiyyatın təzahürləri əsasında qurulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası azad sahibkarlıq hüququna təminat verdiyindən elə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi laissez-faire doktrinasının əsas prinsiplərini də dəstəkləyir. Digər tərəfdən, keçmişdə tənzimlənməmiş bazarların yaratdığı sosial bərabərsizlik və haqsız rəqabət nəzərə alınaraq, Konstitusiya dövlətin azad sahibkarlıq sistemindəki maneələri aradan qaldırmasının lazımı yollarını müəyyənləşdirir. Bu məqalə laissez-faire doktrinasını təhlil edir və Konstitusiyanın bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin dərəcəsini təmin etməkdəki rolunu araşdırır.

Laissez-faire doctrine and the state regulation in the free market system of the Republic of Azerbaijan

Summary

The state regulation of the free market system in the Republic of Azerbaijan is based on the features of the mixed economies. The state regulation of the economy supports the main principles of the laissez-faire doctrine as the Constitution of the Republic of Azerbaijan guarantees the right to free enterprise. On the other side, given the social inequality and the unfair competition caused by the unregulated markets in the past, the Constitution determines necessary ways in which the state can eliminate barriers to free market system. This article analyses the laissez-faire doctrine and explores the role of the Constitution in guaranteeing the degree of state regulation in the market economy.

Доктрина Laissez-faire и государственное регулирование в системе свободного рынка Азербайджанской Республики

Резюме

Государственное регулирование системы свободного рынка в Азербайджанской Республике основано на особенностях смешанной экономики. Государственное регулирование экономики поддерживает основные принципы доктрины laissez-faire, поскольку Конституция Азербайджанской Республики гарантирует право на свободное предпринимательство. С другой стороны, учитывая социальное неравенство и несправедливую конкуренцию, вызванную нерегулируемыми рынками в прошлом, Конституция определяет необходимые пути, с помощью которых государство может устранить барьеры для системы свободного рынка. В этой статье анализируется доктрина laissez-faire и исследуется роль Конституция в обеспечении гарантии степени государственного регулирования в рыночной экономике.